

**KO'RISH QOBILIYATI ZAIFLASHGAN BOLALAR NUTQINI LEKSIK JIHATDAN RIVOJLANTIRISH BO'YICHA KORREKSION-LOGOPEDIK ISHLAR****Turdimuratov Islam Toremuratovich – magistrant**[turdimuratovislam855@gmail.com](mailto:turdimuratovislam855@gmail.com)*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***КОРРЕКЦИОННО-ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ РАБОТА ПО ЛЕКСИЧЕСКОМУ РАЗВИТИЮ РЕЧИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ****Турдымуратов Ислам Торемуратович – магистрант***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***CORRECTIONAL-LOGOPEDIC WORK ON THE LEXICAL DEVELOPMENT OF SPEECH IN CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENT****Turdimuratov Islam Toremuratovich – master's student***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

**Tayanch so'zlar:** logopediya, ko'rish qobiliyatining buzilishi, nutq rivojlanishi, sistemogenez, sintagmatik munosabatlar, paradigmatic munosabatlar, o'quv-o'yin faoliyati, yaqin rivojlanish zonasi, fonetika, leksika, grammatik tuzilish, korreksion-rivojlantiruvchi ishlar.

**Rezyume.** Maqolada ko'rish qobiliyati buzilgan va nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan korreksion logopedik ishlarning nazariy-uslubiy asoslari asoslab berilgan. Nutqida nuqsni bo'lgan bolalar uchun o'yin faoliyatini o'quv o'yin shakliga o'tkazish zarurligi asoslangan, til tashkil etilishining ikki darajasi – sintagmatik (nutqni amaliy o'zlashtirish) va paradigmatic (til tizimlaridan ongli foydalanish) ajratib ko'rsatilgan hamda ularning izchil o'zlashtirilishi ko'rsatilgan.

**Ключевые слова:** логопедия, нарушения зрения, речевое развитие, системогенез, синтагматические отношения, парадигматические отношения, учебно-игровая деятельность, зона ближайшего развития, фонетика, лексика, грамматический строй, коррекционно-развивающая работа.

**Резюме.** В статье обоснованы теоретико-методические основы коррекционно-логопедической работы с дошкольниками, имеющими нарушения зрения и недоразвитие речи. Обоснована необходимость перевода игровой активности в учебно-игровую форму для детей с речевыми нарушениями, выделены два уровня языковой организации – синтагматический (практическое овладение речью) и парадигматический (осознанное оперирование языковыми системами) – и показано их последовательное усвоение.

**Key words:** speech therapy, visual impairment, speech development, systemogenesis, syntagmatic relationships, paradigmatic relationships, educational and play-based activities, zone of proximal development, phonetics, lexis, grammatical system, remedial and developmental work.

**Summary.** This article substantiates the theoretical and methodological foundations of corrective speech therapy for preschoolers with visual impairments and speech underdevelopment. The article validates the need to transition play activity into an educational play format for children with speech disorders. It identifies two levels of linguistic organization – syntagmatic (practical mastery of speech) and paradigmatic (conscious manipulation of language systems) – and shows their sequential acquisition.

**Kirish.** Maktabgacha yoshdagi bolalarda to'g'ri nutqni shakllantirishga qaratilgan logopedik korreksion ishlar psixikaning me'yoriy rivojlanishiga oid umumqabul qilingan psixologik qonuniyatlarga tayanadi. A.N.Leontyev, D.I.Feldshteyn va D.B.Elkonin konsepsiyalariga ko'ra, har bir yosh bosqichida bolaning psixik jarayonlari va shaxsiy xislatlaridagi asosiy o'zgarishlar yetakchi faoliyat orqali belgilanadi [1]. Maktabgacha yosh uchun bunday faoliyat o'yin hisoblanib, u psixikaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Nutqida nuqsni bo'lgan bolalar ko'pincha yetakchi faoliyat talablaridan imkoniyatlari darajasi bo'yicha ortda qoladilar, buning natijasida ularning shaxsiy ehtiyojlari nutq rivojlanishini yetarlicha rag'batlantirmaydi. Shu munosabat bilan, logopedik aralashuv yetakchi o'yin faoliyatini o'quv-o'yin faoliyati formatiga o'tkazishga qaratiladi. Bunda maqsad ta'limiy xususiyatga ega bo'lsa-da, uni amalga oshirish usuli o'yin shakllarini saqlab qoladi.

**Adabiyotlar tahlili va metodologiya.** Psixologik-pedagogik adabiyotlarda, A.A.Leontyev ta'riflaganidek, bolaning nutqiy faoliyatga nisbatan ikki asosiy yondashuvi ajratib ko'rsatiladi: amaliy va nazariy.

Nutqida nuqsni bo'lgan bolalar ko'pincha o'zlarida shakllangan imkoniyatlar darajasi bilan yetakchi faoliyat talablari va shaxsiy ehtiyojlariga mos kela olmaydilar, natijada nutqni rivojlantirish uchun motivatsiya va rag'batlar yetarli bo'lmay qoladi. Shu bois logopedik aralashuv yetakchi o'yin faolligini o'quv-o'yin faoliyati formatiga o'tkazishga qaratiladi. Bunda maqsadli yo'nalma ta'limiy xususiyatga ega bo'lsa-da, uni amalga oshirish usuli o'yin shakllari va usullarini saqlab qoladi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda bolaning nutqiy faoliyatga nisbatan ikki xil yondashuvi ajratib ko'rsatiladi: amaliy va nazariy. Amaliy yondashuv nutqdan turli vazifalarda keng foydalanishni nazarda tutadi, bunda nutqiy faoliyatning o'zi, uning unsurlari va qonuniyatlari haqida beqaror, mavhum hamda yetarlicha anglanmagan tasavvur mavjud bo'ladi. Nazariy yondashuv esa ona tiliga borliqni aks ettiruvchi alohida tizim sifatida qarash; uning unsurlarini, tarkibiy xususiyatlari va qonuniyatlarini aniqlash; nutqiy faoliyatni ixtiyoriy va ongli ravishda boshqarish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Shuni inobatga olgan holda, logopediyaning asosiy vazifalaridan biri nutqni muvaffaqiyatli egallash uchun psixologik zamin yaratishdir: fonetik, fonematik, morfologik va sintaktik

umumlashmalarni avval amaliy darajada shakllantirish, so'ngra esa anglash darajasiga o'tkazish lozim.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiy faoliyatni amaliy o'zlashtirishi zamonaviy lingvistik qarashlarda so'z ma'nolarini tashkil etishning ikki xil: sintagmatik va paradigmatic tamoyili ajratilishidan kelib chiqishi kerak.

Birinchi tamoyil nutq zanjiridagi unsurlarning izchil aloqalarini, ikkinchisi esa til tizimidagi unsurlar o'rtasidagi qiyosiy munosabatlarni aks ettiradi.

Tilning paradigmatic tuzilishi muayyan bir til birligini belgilangan zidlanishlar tizimiga yoki ierarxik belgilar tizimiga kiritishni taqozo etadi. Zidlanish va munosabatlarning ierarxik tuzilishi tamoyili tushunchalarni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu tamoyil nafaqat so'zning fonetik va leksik tarkibiy qismlariga, balki uning morfologik va semantik turlariga ham tegishlidir.

So'zdan gapga o'tishda boshqa bir tamoyil – sintagmatik tamoyil namoyon bo'ladi. Uning mohiyati shundaki, bayonning tuzilishi qarama-qarshiliklar ierarxiasiga emas, balki so'zlar o'rtasidagi izchil, ravon aloqalarga asoslanadi.

Shu narsa muhimki, aloqalarning sintagmatik tashkil etilishi fikrning ravonligi va yaxlitligini ta'minlaydigan tabiiyaroq shakldir. A.R.Luriya tadqiqotlariga ko'ra, 5-6 yoshli bolalarda nutqning sintagmatik tashkil etilishi birliklari sifatida namoyon bo'ladigan predikativ reaksiyalar ustunlik qilishi kuzatiladi. Bu nutqiy faoliyatning sintagmatik shakli paradigmatic turdagi munosabatlardan oldin paydo bo'lishini, paradigmatic munosabatlar esa keyingi yosh davrida mustahkamlanishini ko'rsatadi [2].

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishlarini tuzatishda logopedik ta'sir til tizimining tuzilishini belgilaydigan til munosabatlarining quyidagi turlariga tayanishi kerak: nutqni amaliy egallash darajasini ta'minlaydigan sintagmatik munosabatlarga va bolalarning ayrim til qonuniyatlarini o'zlashtirishi bilan paradigmatic munosabatlarga.

Nutqiy faoliyat optimal qiyinchilik zonasida – ya'ni, bola imkoniyatlari chegarasida bo'lib, uning nutqiy qobiliyatlarini yanada rivojlantirishni rag'batlantirsa va shu orqali L.S.Vigotskiy belgilagan yaqin (potensial) rivojlanish zonasini ro'yobga chiqarsa, nutqiy rivojlanish muvaffaqiyatli deb hisoblanadi. Bu zonadan tashqariga chiqadigan faoliyat esa rivojlanishga kamroq hissa qo'shadi: o'ta soddalikda u faqat allaqachon shakllangan ko'nikmalarni amalga oshiradi, o'ta murakkablikda esa uddalab bo'lmas holga keladi va yangi ko'nikmalarni egallashga olib kelmaydi [3].

Shundan kelib chiqib, logopedik ish korreksion-rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo'lishi lozim. Bunda me'yordagi nutq tizimi elementlarining shakllanish qonuniyatlari, ko'rish qobiliyati buzilgan va nutqi rivojlanmagan bolalarda ushbu qonuniyatlarni o'zlashtirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarning o'ziga xosligi hisobga olinishi hamda korreksion-logopedik vazifalar bolaning potensial rivojlanish zonasiga tayanib hal etilishi kerak.

P.K.Anoxinga ko'ra, nutqning rivojlanishi sistemogenez tamoyili asosida kechadi. Bu – ontogenezning o'ziga xos qonuniyati bo'lib, uning mohiyati organizmning yashab qolishini va muhitga moslashishini ta'minlashga qaratilgan

funksional tizimlarning notekis shakllanishidan iborat. Funksional tizim bir zumda mukammal holda paydo bo'lmaydi: dastlabki bosqichlarda adaptiv faoliyat uchun eng zarur bo'lgan tarkibiy bo'g'inlar va qismlar birlashadi. Shu tufayli funksional tizimlar o'zining yakuniy yetilishini kutmasdanoq moslashuv vazifalarini bajara boshlaydi.

Nutq faoliyatining shakllanishidagi muhim omillardan biri nutqning intonatsion jihati dastlab nutq-eshituv, keyin esa nutq-harakat analizatorlari tizimida erta shakllanishidir. Nutqning bunday erta intonatsion rasmiylashuvi bolaning ijtimoiy integratsiyalashuviga yordam berib, sezilarli darajada adaptiv samara ko'rsatadi.

T.N.Ushakova tomonidan o'tkazilgan nutqning fiziologik mexanizmlariga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq tizimining semantik darajasi minimal ta'minot tamoyiliga muvofiq boshqa darajalardan oldinroq ishga tushadi [4]. Demak, bola avvalo nutqni tushunishni, shundan keyingina uni ifodalashni o'zlashtiradi.

Ekspressiv nutqning shakllanish jarayonida so'zlar bilan ifodalangan gaplarga o'tish kuzatiladi va bunda ma'noni yetkazishda intonatsiya yetakchi o'rin tutadi. Bu holat funksional nutq tizimining to'liq morfofunksional yetilishidan oldin harakatga kelishini tasdiqlaydi, bu esa sistemogenezning asosiy qonuniyatlaridan biridir.

Funksional nutq tizimining shakllanishiga oid neyrofiziologik ma'lumotlar uning tarkibiy qismlarining tizimli o'zaro ta'siri haqidagi tasavvurlarni to'ldiradi [5].

Yaxlit tizimni tashkil etuvchi til strukturasida barcha unsurlar qonuniy munosabatlarda va o'zaro bog'liqlikda bo'ladi: tovush qurilishi, grammatik tizim va leksik tarkib o'zaro aloqador hamda bir-birini belgilaydi. Nutqning turli tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri, ayniqsa, ontogenezda yaqqol namoyon bo'ladi: fonetik tomonning rivojlanishi lug'at boyligining ortishiga va grammatik vositalarning kengayishiga imkon beradi.

Shundan kelib chiqib, ko'rish qobiliyatida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishlar nutq nuqsonlarini tahlil qilishda tizimli yondashuv tamoyillariga asoslanishi kerak. Bunday yondashuv til tizimining o'zaro bog'liq darajalarini, ularning o'zaro ta'siri va rivojlanish ketma-ketligini hisobga olgan holda kompleks baholashni hamda maqsadli ta'sir ko'rsatishni nazarda tutadi.

**Muhokama va natijalar.** Yuqorida bayon etilgan qoidalarni hisobga olgan holda, logopedik aralashuv ham umumiy, ham maxsus tamoyillarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bular: tizimlilik, komplekslilik, rivojlanish tamoyili, ontogenetik tamoyil, faoliyatli yondashuv, etiopatogenetik tamoyil, nutq nuqsonining simptomatikasi va tuzilishini hisobga olish hamda aylanma yo'l tamoyilidir.

Korreksion ishlarning asosiy yo'nalishlari

1. Gnostik-praktik funksiyalarni shakllantirish

- ko'ruv gnozisini, analitik-sintez operatsiyalarini rivojlantirish;

- optik-fazoviy gnozis va praksisni shakllantirish;

- ko'ruv va nutqiy-eshituv xotirasini mustahkamlash.

2. Nutqning tovush tomonini shakllantirish

- tovushlarning me'yoriy talaffuzini shakllantirish;

- turli tovush-bo'g'in tuzilishiga ega so'zlarni artikulyatsiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

- fonematik eshitish qobiliyati va idrokini rivojlantirish;

- nutqning tushunarligi va ifodaliligi ustidan nazoratni yo'lga qo'yish.

3. Lug'at boyligini rivojlantirish

- so'zlarning denotativ ma'nosini mustahkamlash;  
- leksik ma'noning signifikativ komponentini shakllantirish;

- leksik ma'no tuzilmasini rivojlantirish.

4. Grammatik qurilishdagi nuqsonlarni korreksiya qilish

- avval sintagmatik aloqalarga tayanib, so'ngra munosabatlarning paradigmatic darajasiga o'tgan holda so'z o'zgartirish va so'z yasashning to'g'ri shakllarini shakllantirish.

5. Bog'lanishli nutqni rivojlantirish

- sensorli tajribani umumlashtirishga qaratilgan amaliy va o'yin mashg'ulotlarini maxsus tashkil etish orqali bolalarning kommunikativ faoliyatini faollashtirish;

- ko'rish qobiliyati zaif va nutqi rivojlanmagan bolalarning lug'at boyligini oshirish hamda barqaror nutqiy

ko'nikma va malakalarni shakllantirish hisobiga ularning mustaqil nutqiy faolligini rivojlantirish.

**Xulosa.** Xulosa qilib aytganda, ushbu ishni loyihalashtirish uchun nutq faoliyatining ko'p qirrali tarkibiy-funksional tahlili asos bo'lib xizmat qiladi va bu tahlil, o'z navbatida, tiflopedagogik xususiyatlar hamda mavjud ko'rish deprivatsiyasining tabiatiga qarab belgilanadi. Ishlab chiqilayotgan dasturiy-metodik vositalar eng yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasiga qat'iy tayangan holda tuzilishi, pedagogik vazifalar esa o'quvchining mavjud kognitiv zaxiralariga yo'naltirilishi zarur. Bunday ta'lim marshrutlari o'quv-bilish faolligining optimal qiyinchilik darajasida amalga oshirilishini kafolatlashga mo'ljallangan. Bu kabi dasturlarni amalga oshirishning strategik yo'nalishi ko'nikmalarning izchil, bosqichma-bosqich o'zgarishini ta'minlashdan iboratdir: bunda til qoliplarini intuitiv-empirik o'zlashtirishdan ularni muloqot amaliyotida ixtiyoriy, metakognitiv nazorat ostida va chuqur anglagan holda qo'llashga o'tiladi.

**Adabiyotlar**

1. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. – Москва: Педагогика, 1989.

2. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Изд-во Московского университета, 1979.

3. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок: лингвистика детской речи. – Москва: «ВЛАДОС», 2000.

4. Ушакова Т.Н. Речь человека в общении. – Москва: «Наука», 1989.

5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. Т. 1. – Москва: «Педагогика», 1983.